

प्रकरण चौथे

व्यंकटेश माडगूळकर आणि
चारूता सागर
यांच्या कथालेखनातील सामाजिक
व नैतिक दृष्टिकोण

प्रकरण चौथे

व्यंकटेश माडगूळकर आणि चारुता सागर यांच्या कथालेखनातील सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोण

प्रास्ताविक :

व्यंकटेश माडगूळकर आणि चारुता सागर हे मराठीतील नैतिक भूमिका घेऊन लेखन करणारे महत्त्वाचे कथालेखक आहेत. या भूमिकेचा प्रत्यय त्यांच्या कथांमधून कसा येतो याचा विचार आता करू.

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथालेखनातील सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोण

व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या लेखनाला अनेकविध पैलू आहेत. त्यांच्या कथालेखनात ग्रामीण जीवनातील अनेक घटकांचा समावेश केला आहे. व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या लेखनाकडे सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोणातून पाहिले जाते. गावाबाहेर राहणाऱ्यांना सुवर्ण कसे वागवितात, गाव कसा वागवतो, आणि गावाशी ते कसे वागतात, या दोघांच्या संबंधाला किती वेगवेगळ्या बाजू असतात, याचे उत्तम चित्रण माडगूळकरांच्या कथांतून पहावयास मिळते. माडगूळकर दलितांचे जीवन चित्रित करित असताना सामाजिकतेचे यथायोग्य भान ठेवताना दिसतात. 'देवा सटवा महार', 'धर्मा रामोशी', 'आडिट', 'अखेर आकण्या घरी आला', 'गोडे पाणी', 'ओझ' या कथांतून सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोणातून लेखकाने लेखन केलेले दिसते.

१) देवा सटवा महार

माडगूळकरांची 'देवा सटवा महार' ही कथा म्हणजे अस्पृश्यांच्या वाट्याला आलेल्या दुःखाचे चित्रण आहे. तो तराळाचे काम करतो. गाव आणि सरकार यांची चाकरी तो वर्षभर करणार असतो. देवा हा सज्जन महार आहे. कोण काम सांगेल त्यांची तो कामे करत असतो. माडगूळकर म्हणतात. "गावचा व्याप सांभाळून सरकारी कामातही कधी कुचराई होऊ देऊ नये. दासवृत्तीला अखंड जागावे, असा त्याचा बाणा."१

गावात देवी डॉक्टर येणार असल्याची दवंडी देऊन देवा सर्वांना निरोपही देऊन येतो. दुसऱ्या दिवशी देवी डॉक्टरला घेऊन गावात येतो. दोन-तिनदा निरोप देऊनही चावडीवर मुलांना कोणीही घेऊन येत नाही. हे पाहून पाटील पुन्हा ओरडतो, 'कुठं गेला हुतास मरायला! जा, समध्या घरोघर जाऊन सांग जा, तानी पोरं घेऊन चावडीत यायला, पळ.' देवा तातडीने पुन्हा गावात सर्वांना सांगण्यास जातो. तरीही एकही देवी टोचून घेण्याला लहान मुलांना आणीत नाहीत. तीन-चार वेळा पुन्हा हेलपाटे घालूनही कोणी येत नाहीत.

डॉक्टराचा शेवटी पारा चढतो. तो पिसाळल्या कुत्र्यासारखा देवावर ओरडतो, "बकबक बंद कर. धेडाची जात लेका. तू गेला नसशील वस्तीवर, मला माहिती आहे. कुठं पान, तंबाखू खाऊन चार गप्पा हाणून आला असशील. हरामजादा!" (देवा सटवा महार, पृ.क्र. ९,१०) यावर देवा म्हणतो, "अन्नाच्यान, मी समद्यांस्नी सांगून आलोया, सरकार" देवाचे उत्तर ऐकून डॉक्टर पुन्हा देवावर खेकसतो. याचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, "चूप! मगूरासारखी उलटी उत्तरं करतोयस आणखी, हरामखोरा! उठता बसता लाथाडायला पाहिजे तुम्हा धेडांना, म्हणजे सुतासारखे सरळ याल."२

देवा व डॉक्टर यांच्यात वादावादी सुरु होते. शेवटी देवा पायातले धुळीने भरलेले पायताण उपसून घेऊन म्हणतो, “अरं, ए, बांबलीच्या, चावडीचं जोतं उतरून खाली ये. शिव्या देणारं तुजं थोबाड फोडतो ह्या तुटक्या जोड्यानं!” (देवा सटवा महार, पृ.क्र. १०)

देवाच्या या बोलण्यानं संपूर्ण गाव ढवळून निघते. पंतसरकारपुढे देवाला उभे केले जाते. देवाला तुरुंगवासाची शिक्षा होते.

अशाप्रकारे महार जातीतील देवाने आपला स्वाभिमान जागा केला. सुवर्ण लोकांच्या बोलण्याला, त्यांच्या अन्यायाला वाचा फोडणारा दलित समाजातील देवा हा एक नायक आहे.

२) धर्मा रामोशी

रामोशी समाजातील धर्माचे निवेदकाने अतिशय तरल शब्दांत वर्णन केलेले आहे. ते म्हणतात, “धर्मा आता भलताच थकला आहे. कधीकाळी खणखणीत, ठणठणीत असलेलं त्याचं शरीर आता विरल्या वस्त्राप्रमाणं जीर्ण झालं आहे. डोळ्यांना नीट दिसत नाही. गोरटलेल्या रंगाचा, नीटस बांध्याचा हा इमानी रामोशी आता थोड्या दिवसाचा आहे.”^३

धर्मा हा इमानी आहे. इतर रामोशी सारखे दरोडा, चोरी करणे यांच्या मनाला पटत नाही. जे मागून मिळेल तेवढेच घेऊन तो जीवन जगत असतो. त्याच्यासोबत त्याची मुलगी बजी नवऱ्याने सोडून दिल्याने घरी आहे. धर्माने निवेदकाच्या वाडवडिलांपासून चाकरी, मोलमजुरी केलेली आहे. परंतु कधीही चोरी, दरोडा घालण्याचा विचारही त्याच्या मनात येत नाही. अशीच एक गोष्ट निवेदकाची आई सांगते. धर्मा तरुण असताना एकदा सांगोल्याहून आईला

आणण्यासाठी धर्माला सोबत नेलेले असते. येताना डोक्यातील सोन्याचे फूल कुठेतरी वाटेत पडते. धर्माला समजताच तो भाकरी न खाता सकाळी चांदणी उगवायला फूल शोधून घेऊन येतो. इतका प्रामाणिक रामोशी क्वचितच सापडतो.

अशा या प्रामाणिक, इमानी धर्माच्या वाट्याला उतारवयात मात्र उपासमारीची वेळ येते. हे माहीत होताच निवेदकाची आई त्याच्या मुलीला काम देते. त्याच्याबदलात त्यांना रोजगार दिला जातो. अशाप्रकारे धर्माच्या प्रामाणिकपणाला, इमानाला जाणून निवेदकाच्या घरून त्यांना मदत केली जाते. माडगूळकरांनी अतिशय हलाकीची परिस्थितीत धर्मा रामोशी व त्याच्या मुलीचे बजाचे चित्रण केलेले आहे.

३) आडिट -

माडगूळकरांनी आपल्या कथांमध्ये माणसांमधील विविध वृत्तिप्रवृत्तीचे चित्रण केलेले आहे. याचे उदाहरण म्हणजे 'आडिट' ही कथा होय. परिस्थिती जराशी बरी झाल्यानंतर गोपा व्हरल गावकऱ्यांशी सरळ बोलायचं विसरून जातो आणि नेहमी वाकड्यातच शिरतो.

गोपा व्हरल आता गबर झालेला असतो कारण त्याच्याकडे दोन सुरेख बोकडं असतात. गणा चलपते गोपाकडे बोकड विकत घेण्यास येतो. गिन्हाईक आपणहून घरी आल्यामुळे गोपा ताठतो व म्हणतो, "तुम्हांला दाम परवडणार नाही." पुन्हा पुन्हा गोपा गणाला असेच उत्तर देतो. शेवटी तीस रुपयाला एक बोकड अशी किंमत सांगून गोपा गप्प बसतो. गणा वीस रुपये देण्याचे बोलतो. यावर गोपा त्याला म्हणतो, "मग रेडा कापून खा की एखादा, बोकडाची चव कशाला तुमाला" (आडिट, पृ. ५३)

गोपाचे बोलणे चलपते पाटलाला जाऊन सांगतो. यावर पाटीलही खवळतो. व्हरल माजली आहेत असे म्हणून पाटील गोपाला निरोप धाडतो. गोपाबरोबर आणखी व्हरल येतात. न्यायनिवाडा चालतो. गणा चुकीची दुरुस्ती करून म्हणतो की आपल्याला गोप्याने महार जातीत धरलं तेव्हाच त्याने रेडा कापून खावा असा म्हणाला. गोपा पाटलाच्या बोलण्याला उत्तर देवू लागतो. पाटील तसेच तेथील जमलेली बरीच मंडळी रागावतात व हातातील काठ्या घेऊन त्यांना मारण्यास धावतात. गोप्याबरोबरच त्याच्यासोबत आलेल्या व्हरलांनाही चोप मार दिला जातो.

दुसऱ्यादिवशी सकाळी गोपा लंगडत लंगडत गणाकडे येतो. व म्हणतो, “बोकड घेता नव्हं चलपते? सोळा रूपयाचे वीस रुपये देण्यासाठी गोपा गणाच्यापुढे गयावया करू लागतो.

अशाप्रकारे समाजातील सर्वर्ण लोकांच्याकडून दलितांशी माणुसकीच्या नजरेने न वागता पशुवृत्तीने वागतात. याचे समर्पक चित्रण माडगूळकर यांनी या कथेत केलेले आहे.

४) अखेर आकण्या घरी आला

माडगूळकरांची ही कथा म्हणजे एका ब्राम्हण तरुणाची अस्पृश्याबद्दल असणारी प्रतिकूल भावना याचे चित्रण करणारी होय. त्याच्या या कथेबद्दल गो.मा. पवार म्हणतात, “पात्रमुखी निवेदन करणारी त्यांची अखेर आकण्या घरी आला ही कथा अपवादात्मक म्हणावी लागेल. एखाद्या अहंमन्य ब्राम्हण तरुणाची अस्पृश्याबद्दल मनोवृत्ती कोणती असते, याचा निवेदनातून एका अंगाने प्रत्यय येतो. तर दुसऱ्या बाजूने, महारांवर अकारण अन्याय करणाऱ्या ब्राम्हणांबद्दल प्रतिकाराची

भावनाही दाखविता येत नाही, उलट त्यांच्यापुढे शरणागतीच पत्करावी लागते, या विदारक वास्तवाचा अस्वस्थ करणारा प्रत्यय वाचकांना येतो. ”४

या कथेतील निवेदक ब्राम्हण म्हणजे कुलकर्ण्याचा मुलगा आहे. बाबा कुलकर्णी हा निवेदकाचा वैरी असतो. बाबा कुलकर्णीच्या जवळचा हा आकण्या महार असतो. म्हणून निवेदकाचा आकण्यावर भयंकर राग असतो. निवेदक थोरल्या भावाच्या सांगण्यावरून आकण्याची मुद्दामहून कुरापत काढतो व वैरणीची भारा उचलावा तसा चांगला डोस्क्याइतका उचलून जमिनीवर आदळतो. माराने तो करूण ओरडतो. त्याची आई येऊन ओरडते व रडायला लागते. तेव्हा पाटील तिच्यावर खेकसतो व म्हणतो, “लेकरू आपलं कंच्या गुनाचं हाय, तुला ठावं न्हाई? जा मुकाट्यानं घरी.” (अखेर आकण्या घरी आला, पृ. ६१) भाऊ सोनार, बाबा, तुका कंड्या हे चावडीत बसलेले असतात. त्यांच्यापुढे आकण्या जातो व म्हणतो, “समद्या पांढरीनं न्याय करावा” अशी दाद मागतो.

कुलकर्णी मुलाने आकण्याची कोणतीही चूक नसताना मारलेले असते. परंतु गावकरी मात्र कुणाची चूक आहे याबाबत विचार करीत नाहीत. निवेदकाला निर्दोष ठरवून महार असलेल्या आकण्याचीच चूक आहे असे समजतात. कुलकर्णी मुलगा मात्र पुन्हा म्हणतो, “फिर्यादबिर्याद करण्याच्या फंदात कुणी पडला, तर माझ्याइतका वाईट कुणी न्हाई, सगळा म्हारवाडा पेटवून देईन.” (अखेर आकण्या घरी आला, पृ. ६२)

या अन्यायामुळं महारमंडळी ब्राम्हणावर बहिष्कार घालायचं ठरवू पाहतात. त्याचे काम बंद करण्याचा विचार करतात. परंतु महारांना पडतं घ्यावं लागते. आकण्यासारख्या महाराला ब्राम्हणाशी वैर करणं परवडणारे नसते. सहा महिने, वर्ष गेल्यावर एकेदिवशी म्हातारा कुलकर्णी स्वतः लाकडे फोडताना पाहून आकण्या दमगीर झालेल्या म्हातार्याच्या हातातील कुन्हाड घेऊन लाकडं फोडायला लागतो.

या कथेबाबत प्रस्तावनेत गो.मा.पवार म्हणतात, “दलितांना त्यांची चूक नसली, जोरा दुसऱ्यांनी केलेला असला तरी नेहमी नमतं घेऊनच वागावं लागतं, नाही तर त्यांना जगणं कठीण. गावकरी व महार मंडळी यांच्या संबंधाचा हा एक पैलू.”^५

५) गोडे पाणी

संपूर्ण गावाकडून अस्पृश्य जातीवर होणाऱ्या अन्यायाचे, मनाला उदास करणाऱ्या विपरीत प्रसंगाचे चित्रण माडगूळकर यांनी ‘गोडे पाणी’ या कथेत केलेले आहे.

दुपारच्यावेळी सर्व महार मंडळी तक्क्यासमोर पाण्याची अबदा चाललेल्या गोष्टी करीत असतात. गावातील लोकांना खाऱ्या पाण्याचेच आड असतो. त्यामुळे त्यांना पिण्यासाठी गोडे पाणी लांब नदीवरून आणावे लागत असते. महारांनाही लांब नदीवरूनच पाणी आणावे लागत असते. पाण्यावाचून त्याचे हाल होत होते. वयाने सर्वात मोठा असलेला येताळनाना त्यांना विहीर खोदायची कल्पना सुचवतो. त्यावर सर्वजण येताळनानाला आग्रह करून म्हणतात, “नाना, तू म्होरं होत असशील, तर आमी येतो. काय रोजगार बुडाला चार दीस, तर आमी उपासी मरत न्हाई.” (गोडे पाणी, पृ. ९२)

महारवाड्यानजीकचीच ओढ्याची जागा यासाठी ठरवतात. त्या जागेच्या मालकाच्या भावकीतील येदूबकूकडे जाऊन विहीर खांदायची परवानगी घेतात. उत्साहाने महारमंडळी विहीर काढण्यास लागतात. गावातील श्रीमंत मंडळी मात्र यांना नावे ठेवत व म्हणत, “कशापायी ही महारं मरत असत्याल! त्या जागी का पानी लागायचंय व्हय! निव्वळ अडाणी ही लोकं” (गोडे पाणी, पृ. ९९)

काही दिवसातच विहीरीला 'गोडे पाणी' लागते. दोन दिवसातच विहीर भरते. महार लोकांना खूप आनंद होतो. महारांनी खणलेल्या विहीरीला गोडे पाणी लागले हे समजताच गावकऱ्यांची बुद्धी पालटते. येताळनानाला मारूतीच्या पायरीला हात लावण्यास सांगून ते पाणी गोडे असल्याची खात्री करून घेतात व त्यांना दम देतात. याचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, "मग, लोकांनू तुमच्यावर फिर्याद केली पाहिजे. दुसऱ्याची जागा दांडगाव्यानं घेऊन त्यात हीर काढली तुमी. ही काय मोगलाई हाय व्हयं रं? तुम्ही चढ झाला गावाला?"^६ असे म्हणत कोर्टाची दम देतात.

येदूबकूही महारांच्या विरुद्ध होतात. गावकरी असे बोलण्याचे कारण येताळनानाच्या लक्षात येते. ते म्हणतात, "गोडं पाणी लागून सगळा घोटाळा झाला.....गावानं खारं पाणी प्याचं आन् म्ह्णवाड्यांनं गोडं! ही गोष्ट गावकऱ्यांना कशी बरी वाटल!" (गोडे पाणी, पृ. १०२) कोर्टाचे नाव घेताच घाबरलेले महार मंडळी गावकऱ्यांचे पाय धरतात, त्यांना कोर्टात नेणार नाही असा शब्द घेतात. पन्नास रुपये देऊन महारांच्याकडून गावकरी लोक विहीर काढून घेतात. ती नीट बांधून घेऊन दोन रहाट लावतात. गावातील सवर्ण लोक त्यावर पाणी भरण्यास येऊ लागतात.

महारवाड्यांच्या बाजूने काटेरी तार लावतात. त्या तारेपलीकडे उभे राहून महारांच्या बायका पाण्यासाठी विनवू लागतात. परंतु कोणीही त्यांच्याकडे लक्ष देत नाहीत.

अशाप्रकारे केलेल्या कष्टाची जाण न राखता उलट त्यांनाच दोष देऊन त्यांच्यावर अन्याय कसे करतात यातून स्पष्ट दिसून येते.

६) ओझं

दारिद्र्यामुळे एखाद्या कुटुंबावर येणारी स्थिती किती विदारक असते, त्याचे चित्रण या कथेत पहावयास मिळते. झोपडपट्टीतील राहणाऱ्या लाडाबाईंचं बाळंतपण तोंडावर आलेले असल्याने सोमाचं म्हणणे तिने तुरुंगात जावं तिथं सगळं तिचं व्यवस्थित निगा होईल. कारण झोपडपट्टीत बाळंतपण करणे शक्य नसते. त्यामुळे तिने चोरी करून तुरुंगात जाणेच योग्य असे त्याला वाटत असते.

तो म्हणतो, “आता पावसाळा तोंडावर आला. झोपडं गळल, आता समदं राडीराड हुईल. आपल्यापाशी कांबुरनं न्हाईत, धड हातराय- पांघरायला न्हाई. आन् तुजं खान्यापेन्याचं लई हाल हुतील बग. आजकाल वलंवाळलं सुदा मिळण्याची मुश्किल झालीय.... बरं, बाळतपणात काय आजार झाला, व्हय नव्हं झालं, तर काय करणार आपुन?... म्हणून म्हणतो, हे बरं हाय” (ओझं, पृ. १२५)

सोमाचे म्हणणे लाडाबाईला पटते. दुसऱ्यादिवशी चोरी करण्यासाठी बाहेर पडते. बंगल्यात शिरते. परत खिडकीतून बाहेर येताना घरमालकीण तिला पाहते. तिला पकडले जाते. तिच्या अवस्थेचे वर्णन करताना माडगूळकर म्हणतात, “लाडाबाईच्या डोळ्याला पाणी आले होते. ओठ थरथरत होते. पटकूर नेसलेली, केसांत खंडीभर धुरळा साठलेली लाडाबाई भीतीनं पांढरीफटक पडली होती.”^७

लाडाबाईचे पोट बघून त्या स्त्रीला तिची कणव येते. तुरुंगात गेली तर हिचे हाल होतील म्हणून तिला सोडून दिले जाते. या कथेविषयी प्रस्तावनेत गो. मा. पवार म्हणतात, “नैसर्गिकपणे ज्या गोष्टी आनंददायक वाटाव्यात, त्या बाबतीत केवळ दारिद्र्यामुळे माणसाच्या मनाची जीवघेणी ओढाताण होते. जगणं हेच ओझं होऊन बसतं. सगळ्याच दलितांच्या जिण्याला हा दारिद्र्याचा शाप असल्याचे प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे या कथांतून चित्रित झाले आहे.”^८

अशाप्रकारे माडगूळकरांनी आपल्या कथेतून समाजातील अस्पृश्य तसेच फिरस्ते यांच्याकडे समाज कोणत्या दृष्टिकोणातून पाहतो याचे समग्र दर्शन घडविलेले आहे.

लेखकाने समाजाकडे कोणत्या दृष्टीने पहावे याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे माडगूळकरांचे कथालेखन होय. माडगूळकर दलित, भटक्या, आदिवासी जीवनाकडे निकोप वृत्तीने पहातात. 'आडिट' सारख्या कथेतही गोपा व्हरलाच्या निमित्ताने गावकरी सर्व दलित वर्गालाच चोप देतात. हे गावकरांचे वर्तन अन्यायपूर्ण आहे हे माडगूळकर सूचित करतात. देवा सटवा महार याची काहीही चूक नसताना देवी डॉक्टर त्याला शिव्या देतो याचे चित्रण करून सवर्णांची मग्नरी दाखवून देतात तर 'गोडे पाणी' कथेतून संपूर्ण गावच कसा अन्यायी आहे याचे स्पष्ट भान माडगूळकर देतात. धर्मा रामोशी हा आपल्या कुटुंबातीलच एक आहे याची जाणीव लेखक आणि लेखकाच्या आईच्या संभाषणातून येत राहते. सारांश व्यंकटेश माडगूळकर हे ग्रामीण समाजाचे समग्र भान असणारे लेखक आहेत असे म्हणता येते.

चारुता सागर हेही याच भूमिकेतून ग्रामीण समाजाकडे पाहताना दिसतात याचा आता विचार करू.

**चारुता सागर यांच्या कथालेखनातील सामाजिक व नैतिक दृष्टीकोण-
प्रस्तावना-**

चारुता सागर उर्फ दिनकर दत्तात्रय भोसले यांनी 'नागीण' व 'मामाचा वाडा' या कथालेखनाने मराठी साहित्यात मोलाची भर घातलेली आहे. चारुता सागर यांच्या 'नागीण' या कथासंग्रहामधील डोंबारी, गारुडी, फासेपारधी, नंदिवाले, बेवारशी मठी उचलणारे, रामोशी असे समाजातील सर्व जातीचे जमातीचे वर्णन आलेले आहे. त्यांना पोट भरण्यासाठी करावी लागणारी धडपड, त्यांना

सोसावे लागणारे दुःख, हालअपेष्टा, त्यांच्या जीवनातील कारुण्य, त्यांच्यावर होणारा अन्याय, अत्याचार यांचे चित्रण त्यांनी अत्यंत तरलतेने केलेले आहे.

समाजात जे उपेक्षित आहेत त्यांना समाजात मिळणारी वागणूक, समाजाचा उपेक्षितांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण कशाप्रकारे आहे याचे चित्रण त्यांच्या कथांमधून येते.

चारुता सागर यांच्या कथालेखनातील सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोणाचा विचार पुढील कथांद्वारे या प्रकरणातून मांडलेले आहे.

१) ढोलगं

‘ढोलगं’ या कथेत चारुता सागर यांनी डोंबारी समाजातील उपेक्षितांचे चित्रण केलेले आहे. गावोगाव फिरून खेळ करून दाखवून कमाई करणारी ही जमात. तारेवरून तोल सांभाळत चालणे, मनगटाने दगडाची फाळ फोडणे, छातीवर गोळं झेलणे, लोखंडाची पार फोकंसारखी वाकवणे अशा प्रकारचा खेळ करून लोकांचे मनोरंजन करणे असे अनेक खेळ डोंबारी समाजातील व्यक्ती करतात. अशाच प्रकारचा खेळ ‘ढोलगं’ या कथेतील ‘बाबल्या’ हा करित असतो. त्याच्या खेळाला प्रेक्षकांचा प्रचंड प्रतिसाद मिळत असतो.

खेड्यापाड्यात त्याचे नाव झालेले असते. बाबल्याचा खेळ म्हटलं की प्रचंड गर्दी होत. सुगीच्या दिवसात तर खेळाला प्रचंड प्रतिसाद मिळत असे, बाबल्याचा खेळ पाहण्यास लोक उत्सुक झालेले असत व म्हणत ‘मग गावात खेळ होऊ द्या सांचा’ (ढोलगं, पृ. ५०)

हरण्या डोंबाराची मुलगी शेवंती ही या खेळात तरबेज असते. तिचे व बाबल्याचे लग्न लावावे असा विचार तिचे आईवडील करू लागतात. भैरुबाच्या

जत्रेत या कुटुंबाची भेट जगन्याशी होते. तो तिला लग्नाची मागणी घालतो. परंतु जगन्या हा मोठा डांबीस व चारीचालीचा (धूर्त स्वभावाचा) असल्याने त्याला नकार देतात. तो राग मनात धरून जगन्या कुढत असतो.

शेवंती व हरण्या बाबल्याच्या घरी जातात. सर्व पाहुणचार झाल्यानंतर बाबल्याचा खेळ पाहण्यास ही सर्व मंडळी जातात. बाबल्या खेळ करता-करता तारेवरून खाली पडतो. शेवंतीने मात्र तारेजवळील खांबाजवळ जगन्याला पाहिलेले असते. अशाप्रकारे जगन्या बाबल्याला तारेवरून खाली पाडण्यास जबाबदार असतो.

संपूर्ण गाव बाबल्याच्या दुखापतीवर हळहळत असतो. भुजिंगा मात्र हात पाय गाळून बसतो. त्याच्या मनात अनेक विचार येतात. तो म्हणतो, “आता हा एका पायानं अधू झाला. माझ्या माघारी याची उस्तवार कोण करणार? कोण खा बाबा म्हणणार?” (ढोलगं, पृ. ५६)

हरण्या पुन्हा जगन्याला लग्नाचा सांगावा धाडतो. परंतु पुन्हा शेवंती नकार देते व बाबल्याची तारेची दोर जगन्याने तोडली असल्याचे सांगते. असेच काही दिवस जातात. शेवंती हरण्या बाबल्याला पाहण्यास येतात. शेवंती बाबल्याला पाहण्यास पालात जाते. त्यावेळचे वर्णन करताना चारुता सागर म्हणतात, “तो उठाय गेला, तेव्हा त्याचा एकच पाय तिला दिसला. तेव्हा तिचं अंग शहारून आलं, तिला वाटलं, आपल्याच एक पाय तोडून टाकलाय बाजूच्या कुबडीसाठी त्यानं उजवा हात पुढं केला, तेव्हा तिनं पुढं होऊन त्याच्या काखेत हात घातला. स्वतःला हुंदका दाटून आलाय, हे त्याला जाणवून दिलं नाही.”^९

शेवटी शेवंती व बाबल्या यांच्या लग्नाची बोलणी होतात. बाबल्या शेवंतीच्या आधाराने उभा होतो. अशाप्रकारे चारुता सागर यांच्या या कथेतून माणुसकीचे दर्शन तर घडतेच शिवाय लोकांचे मनोरंजन करून त्यांना आनंद

देणाच्या बाबल्या व शेवंतीची करुण कहाणी चित्रित झालेली आहे. त्यांच्या डोंबारी जीवनावरील कथेविषयी अविनाश टिळक म्हणतात, “त्यांच्या कथा, दलित, शोषित, पीडित माणसांचे एक अनोखे जग वाचकांसमोर उभे करतात. त्यांच्या कथांचे सामर्थ्य त्यांच्या एका तपाच्या लोकविलक्षण भटकंतीत त्यांना जे अनुभव आले, मानवी अनुभवाची जी प्रचिती आली त्यामध्ये आहे.”^{१०}

२) वर्दी

समाजात पोटासाठी मेलेली बेवारशी मढी उचलण्याचे काम करणाऱ्या अनेक व्यक्ती आहेत. चारुता सागर यांच्या ‘वर्दी’ या कथेत सत्याप्पा व बन्या यांचे काम व शेवटी त्यांच्यावर आलेल्या उपासमारीची वेळ यांचे चित्रण हृदयाला चटका लावून जाते.

गुणवंतराव नावाच्या शिंप्याच्या दुकानापुढे एक बेवारशी प्रेत मरून पडलेले असते. पण आजूबाजूच्या गर्दीतून कोणीही प्रेत उचलण्यास तयार नसतात. तेवढ्यात एकजण पुढे येऊन ‘मालक मढं न्यायच आहे काय?’ असे विचारतो. त्याचे नाव सत्याप्पा असते. बन्याच्या साहाय्याने तो मढं पुरण्यास नेतो. तेव्हापासून गुणवंतराव त्या दोघांना अशाप्रकारची मेलेली प्रेते उचलण्याचे काम देतो. प्रत्येक मढ्यामागे पाच रुपये देण्याचे ठरवितो. बन्या व सत्याप्पा प्रत्येक काम मिळून करीत असत. कधी हमालीही करत.

ऐरवी सत्याप्पा व बन्या दुकानात जाताच त्यांना चहा व बिडी सांगत. पण ऐन पावसाळ्यात जेव्हा त्यांना वर्झी मिळत नाही तेव्हा मात्र अंगावर पैसे देण्यास नकार देतो. चहा व बिडीही कधी सांगत नाही. जोरदार पावसात दोन-दोन दिवस उपाशी राहून कुठे वर्दी आहे का पाहतात. तरीही गुणवंतराव त्यांना कोणतीही

आर्थिक मदत करीत नाही. पावसात बऱ्याची अस्थिरता तर केविलवाणी होते, हे सांगताना चारुता सागर म्हणतात, “बऱ्या बाजूला चवड्यांवर बसला होता. पाय छाताडाला ऊब देतील, तसं आवळलं होतं. अंगावर भिजलेली धडुतं अंगावरच वाळत होती. नीस उघडं बसण्यापेक्षा भिजलेली कापडं असल्या गारठलेल्या हवेत ऊब देतात.”^{११}

कोणाचीतरी वर्दी मिळावी म्हणून दोघेही धडपडत असतात. एक म्हातारी मरणाला टेकलेली असते. पण बऱ्या जेव्हा पाहतो तेव्हा ती जिवंत असते. पोटसाठी, एक कप चहासाठी दोघेही आसुसलेली असतात. गुणवंतरावर त्या दोघांकडे वर्दी मिळत नाही म्हणताच पाट फिरवतो व भेटण्यास टाळाटाळ करू लागतो.

असेच दुसऱ्या दिवशी म्हातारीची वर्दी आलेली असेल म्हणून सत्याप्पा बऱ्याला उठवण्यास जातो पण बऱ्या मरून पडलेला असतो. तसाच पळत तो दुकानाकडे जातो व रडत रडत बऱ्याचीच वर्दी घेऊन आल्याचे सांगतो. गुणवंतरावर बऱ्या कशाने मेला हे विचारताच तो सांगू लागतो, “पोटात वितभर डबरं. दोन-तीन दिवस झालं अन्नाचा कण नाही. पोट हापाडी. पाठी पोटी एक झालेलं.” (वर्दी, पृ. ७१)

अशाप्रकारे आयुष्यभर बेवारशी मढी उचलण्याचे काम करणाऱ्या सत्याप्पा व बऱ्याच्या जीवनात मात्र उपाशी मरण्याची वेळ येते. सतत त्यांच्याकडून काम करून घेणारा गुणवंतरावही मदत करण्याच्यावेळीच हात मागे घेतो. त्यामुळेच बऱ्याचा मृत्यू होतो. चारुता सागर यांची ‘वर्दी’ या कथेत समाजातील तळागाळातील व्यक्तीचे, त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाचे अतिशय विदारक असे चित्रण आलेले आहे.

३) निवाडा

समाजात उच्चवर्गीयांत ज्या प्रकारची बंधने असतात अशाच प्रकारची बंधने उपेक्षित समजल्या जाणाऱ्या समाजातही असतात. चारुता सागर यांच्या 'निवाडा' या कथेत एकमेकांवर जीवापाड प्रेम करणाऱ्या नंदीवाल्या समाजातील आप्पांना व धुरपा शेवटी पळून गेल्याबद्दल तो समाज त्यांच्याकडे कोणत्या दृष्टिकोणातून पाहतो व त्यांना कोणत्या प्रकारची शिक्षा दिली जाते याचे चित्रण केलेले आहे.

नंदीवाल्या समाजातील सुभान्याची आप्पांना हा मोठा मुलगा, शिवऱ्या व धाकट्या ही लहान मुले असतात. लहानपणापासूनच धुरपाचे व आप्पांनाचे एकमेकांवर जीव असतो. लेखक म्हणतो की, "एक दिवस आप्पांनां तिऱ्हाइतामार्फत बापाच्या कानांवर घातलेली गोष्ट. ती ऐकून खवळलेला बाप. धुरपाच्या बापाची कुळी त्यांच्यापेक्षा हलकी. खोताची जमातीची बैठकीची सोय करायची आणि ह्याच कुळ थोरलं. त्यां धुडकावून लावलं. ही गोष्ट धुरपाच्या बापाच्या कानांवर गेली अन् पटकन धुरपाचं लगीन आटोपलं."^{१२}

धुरपा लग्नानंतर पहिल्यांदाच घरी आलेली असते. त्या रात्रीच धुरपा व आप्पांना पळून जातात. जमातीत एकच गोंधळ उठतो की, धुरपाला आप्पांनानेच पळवून नेलेले आहे. धुरपा व आप्पांना दंडोबाच्या घळीला आडरस्त्याने पुढे चालू लागतात. आप्पांनाने धुरपाला पळवून नेली याचे वर्णन करताना कथाकार माडगूळकर म्हणतात, "सुभानाच्या पोरानं धुरपीला पळवून नेली. कधी न घडलेली गोष्ट घडली. धर्मानं वागणारी जात, कधी कुणाची चोरी नाही. छळ नाही. कपट नाही. जातीचा रिवाज मोडायचा नाही. तरण्याबांड पोरी. एकट्या दुकट्या दिवसभर गावाशिवाऱांत भटकतील. भिक्षा मागतील आणि संध्याकाळी धड कासोट्यां पालाला येतील. जमातीत एखादी बाई घसरणार नाही. नवरा नको असला, तर सोडून देईल आणि चक्र दुसरं लगीन करील. पण ज्यांच्या नावानं कुंकू लेईल,

त्याच्या पालात राहिल. जितका सोपा, तितका अवघड रिवाज.”^{१३} आप्पानाने मात्र जे करू नये तेच केलं. रिवाज मेडला अशी चर्चा प्रत्येकाच्या तोंडी सुरू होते.

असेच तीन दिवस निघून जातात. याचा निवाडा करण्यासाठी धर्मगुरूला सांगावा धाडला जातो. आसपासच्या नंदिवाल्यांनाही निरोप दिला जातो. पंधरा दिवसात सगळे नंदिवाले गोळा होतात. त्या सर्वांचा खर्च सुभान्यावर टाकला जातो. सुभान्याला त्यासाठी ज्यांच्यावर कुटुंबाचे पोट चालते तो नंदी विकावा लागतो. त्यांच्या न्यायनिवाडा बाबत लेखक म्हणतो, “नंदिवाले सरकारी कोर्टकचेरीत कधी जात नाहीत. जमातीच्या प्रमुखाकडून आपला न्यायनिवाडा करून घेतात. माणूस न्यायासाठी न्याय-मंदिरात येतो. त्याला न्याय मिळाला पाहिजे. पाण्याचं पाणी दुधाचं दूध. ही धर्मगुरूंची ठेवण. त्यामुळं न्याय मिळत आला.”^{१४}

धर्मगुरूंच्या सांगण्यावरून पंचवीसभर तरुण नंदीवाले आप्पाना व धुरपाला शोधण्यास जातात. एका शेतकऱ्यांच्या दृष्टीस झाडाखाली बसलेली ही दोघेजण दिसतात. विचारपूस करता दोघे नंदीवाले असून पोटासाठी मुलुकावर जात आहोत, हे ऐकताच शेतकरी जास्त चौकशी न करता निघून जातो. पलीकडच्या शेतात खारूट्या मारणाऱ्या नंदीवाल्यांना ही गोष्ट समजताच सर्वजण मिळून त्यांना पकडतात व त्यांना धर्मगुरूंच्या समोर हजर केले जाते.

धर्मगुरू दोघांनाही आपापली बाजू मांडण्यास सांगतो परंतु आप्पाना व धुरपा दोघेही काही न बोलता गप्प बसतात. शेवटी धर्मगुरू आपला निर्णय सांगताना म्हणतो, “आप्पानाने जी गोष्ट केली ती जातीरूढीला सोडून केली. पण सर्वस्वी दोष त्याचा आहे. म्हणता येणार नाही..... आणि त्या दोघांना जमातीतून बहिष्कृत करतो. (निवाडा, पृ. ९८, ९९)

अशाप्रकारे शेवटी त्यांना जमातीतून बहिष्कृत केले जाते. आप्पांना व धुरपा यांच्याविषयी कथाकार म्हणतो, “त्याचं जग आता या जमातीत नव्हतं, जगाच्या दुसऱ्या कोणत्याही जमातील नव्हतं, या उघड्या जगात ती दोघंच होती.”(निवाडा, पृ. ९९)

चारुता सागर यांची ‘निवाडा’ ही कथा एका उपेक्षित जमातीतही काही बंधने न पाळल्याने समाज त्यांच्याकडे कुदृष्टीने पाहतो याचे चित्रण करणारी आहे.

४) पुंगी

चारुता सागर यांच्या ‘पुंगी’ या कथेत सापाचा खेळ करून पोट भरण्या गारूडी कुटुंबावर कशाप्रकारे संकट कोसळते याचे चित्रण आलेले आहे.

खाला व आलीखां यांचे कुटुंब गारूड्यांच्या खेळ करून पोट भरत असते. ‘सरदान्या’ नावाचा साप त्यांनी पाळलेला असतो. सरदान्याला त्यांनी जीवापाड माया लावलेली असते. अगदी पोटच्या मुलाप्रमाणे त्याचा सांभाळ या कुटुंबाने केलेला असतो. सरदान्याचे वर्णन करताना कथाकार म्हणतो, “जनावरच विपरीत. दोन वाव लांब. पिंढरीवानी मोठं. पिवळं हाडूक. चमकायचं तर आरशागत. किती सायासानं धरलं. शिकविलं, जीव लागला. टोपली उघडायचा अवकाश, बोटभर जीभ काढून यायचा. अंगावर चढायचा. तसाच घेऊन त्यानं पालातनी हिंडावं, तोंडाम्होरं घेऊन पापा घ्यावा आणि त्यानं तितक्याच सहजतेनं गालास लिपटावं.” (पुंगी, पृ. १००)

अशा या सरदान्याचा इतर गारूड्यांना हेवा वाटत. ते म्हणत, “च्याभनी! आमची जनावरं फुस्कारून अंगावर येत्याती आणि ह्ये! ह्येचं प्वाँट फाडून

आल्यागत.”(पुंगी, पृ. १००) असा हा सरदान्या आलीखांला एकेदिवशी टोपलीत मेलेल्या स्थितीत आढळतो. सर्वजण मिळून त्याला मूठमाती देतात.

चारसहा दिवसांनी सर्व पालं निघून जातात. आलीखांचे पालं मात्र सर्व उघड्या माळावर एकच दिसू लागते. खाला मात्र आलीखांला सतत समजावत असते की, आपण दुसरा साप पकडावा. त्याला खेळ शिकवावा. खालाच्या समजुतीनुसार आली दुसरा साप शोधण्यास निघतो कारण त्यालाही पटत असते की, “बसून भागणार नाही. हातावरचं पोट, पुंगी फुकावी, साप खेळवावा. तेव्हा घासमुटका पोटाला.”(पुंगी, पृ. १०१)

साप पकडून त्याला नवनवीन खेळ शिकवून लोकांचे मनोरंजन करावे व काही मिळेल ते गोळा करून पालात परत यावे हेच यांचे काम. त्यामुळे त्यांना नवीन साप शोधण्याशिवाय दुसरा कोणताच पर्याय नसतो. शेवटी त्यांना दुसऱ्यादिवशी एक भला मोठा साप दिसतो. अगदी सरदान्यापेक्षाही तो सरस असतो. त्यामुळे आलीला वाटते, “किती नामी जनावर! सरदान्याहून सरस. गडी तोडीचा असला, तर खेळायला मजा. टोपली भरून उरेल. उचलायची नाही. सरदान्या गेला. पण बहादुऱ्या देऊन गेला.” (पुंगी, पृ. १०४)

भुजंगाला पकडण्यात आलीखां तल्लीन होतो. दोघांच्यात मोठी झुंज सुरू होते. तो भुजंगाला पकडणार तोच भुजंग अंगठ्याला फणा मारतो. यातच आलीखांचा जीव जातो. आपल्या नवऱ्याला ज्याने मारले त्याला पाळण्यापेक्षा त्याचा जीव घ्यावा म्हणून खाला त्याला मारण्यास जाते. परंतु मुलांच्या सांगण्यावरून त्याला न मारता त्याचा सांभाळ करण्याचा ठरवते. शेवटी पोट भरण्यासाठी त्या सापाचाच उपयोग केला जातो.

अशाप्रकारे शेवटी खाला दुःख करत न बसता मुलांच्या साहाय्याने सापाचा नवीन खेळ सुरू करण्यास तयार होते.

५) वाट

‘वाट’ या कथेत चारुता सागर यांनी फासेपारधी समाजातील कावरीचे चित्रण केलेले आहे. आईच्या शेवटच्या भेटीसाठी सतत पाच- सहा दिवस तान्ह्या मुलाला पोटाशी घेऊन चालणाऱ्या कावरीचे चित्रण वाचकांचे हृदय हेलावून सोडते. ‘जखऱ्या’ हा कावरीचा भाऊ. म्हातारी शेवटची घटका मोजत आहे असा सांगावा कावरीला पाठविलेला असतो. कावरीला सांगावा मिळाला असेल की नाही या विचारातच जखऱ्या असतो. लेखक म्हणतो की, “जखऱ्याचं खरं होतं. मुलूखभर वाऱ्यावर भटकणारी जात. आज या डोंगर थापडीला तर उद्या बारा कोसांवरच्या.....वारा पाठीशी असला म्हणजे झालं. (वाट, पृ.१०५) अशाप्रकारचे जगणं फासेपारध्यांचे असते. ‘चिठी लिहावी तर लिहिणार कोण? कुणाकडून लिहून घेतली, दादा दोन रेघूट्या वढ, तर पाठवायची कुठं? ना घर ना दार.’ (वाट, पृ.११५)

फासेपारध्यांच्या जीवनाचे वर्णन करताना चारुता सागर म्हणतात, “या आभाळाखाली कुठं तरी भटकत राह्याचं. राना शिवारातलं दिसेल ते उचलायचं. कधी सापडलं त्या कुणब्याचा मार खायाचा. पुना न्हाई, मायबाप, सरकार, प्वाट लई वंगाळ उघड्या पोटावर मारून घ्यायचं.”^{१५} समाजात त्यांना वाईट नजरेने पाहिले जाते. जखऱ्या व कावरीच्या कुटुंबाचे जीवन यापेक्षा काही वेगळे नव्हते. जखऱ्याची वस्ती त्यामुळे दंडोबाच्या घळीला तर कावरीची वस्ती तुळजापूरच्या बाजूला असते.

भावाचा सांगावा मिळताच कावरी तुळजापूरच्या बाजारातून तशीच आईच्या भेटीच्या ओढीने निघते. चालता चालता तिला अनेक गोष्टी आठवू लागतात. लग्नात जेव्हा कावरी जायला निघते तेव्हा “तिची आई गाईवानी हंबरडा फोडते.

नदीवानी पाणी डोळ्यातून वाहतं. तिला चार बायांनी धरलेले असते. तरीही ती त्यातून घालून घेत असते.” (वाट, पृ.११७)

तिच्या आईची केविलवाणी मूर्ती तिच्या नजरेसमोरच उभी राहते, “तरटावर आई पडलीया. कडनं भावजं, जखऱ्या त्याची पोरं बसून हाईती. कुणासंग ती बोलत न्हाई. सांगावा दिलाय म्हणून ती माझ्या वाटकडं डोळं लावून बसलीया.” (वाट, पृ.११८) आई वाट पाहत असेल म्हणून तहान भूक न पाहता सतत तीन चार दिवस ती चालत असते. पाचव्या दिवशी दंडोबाची रांग तिला दिसते. इथं पारध्याची पालं नाहीत हे ऐकताच ती हताश होऊन पुन्हा चालत राहते.

शेवटी एका ठिकाणी पारध्यांची पालं उतरल्याची ठिकाणं दिसते. हे पालं जखऱ्याचेच होते हे ती ओळखते. तिथून एक-दोन कासऱ्यावर मातीचा ढिगारा दिसताच ती एकदम हंबरडा फोडते. रडणे ऐकून जवळच गुरे राखणारे गुराखी, स्त्रिया येतात. तिचं रडणं पाहून सर्वांच्या डोळ्यांतून पाणी येते. ऊर दाटून येतात. पाणी पुसत त्या स्त्रिया कावरीला म्हणतात, “लेक व्हय तू? तुझी तिनं लई वाट बघितली, डोळ्यांत जीव अडकवून तशी होती. गेल्या बुधवारी गेली, जीव जाता जात नव्हता. आम्ही बघतच हुतो जाता येता. गाठ पडायचीच नव्हती.....” (वाट, पृ.१२०, १२१) शेवटी ती जड पावलाने पुन्हा परतीच्या प्रवासाला निघते.

अशाप्रकारे चारुता सागर यांनी फासेपारध्यांच्या भटक्या जीवनाचे चित्रण, त्यांच्याकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोण, कावरी व तिची आई यांच्यातील जिऱ्हाळ्याचे नाते यांचे चित्रण अत्यंत उत्कटतेने केलेले आहे.

६) दर्शन -

चारुता सागर यांचा माणूस शोधणाचा प्रयत्न त्यांच्या काही त्रोटक कथांतून आपणांस दिसून येतो. त्यांच्या 'दर्शन' या कथेत एका जोगतिणीच्या आयुष्याची कशाप्रकारे त्रेधा उठते व शेवटी संपूर्ण समाज तिच्याकडे कोणत्या दृष्टिकोणातून पाहतो यांचे समर्पक असे चित्रण या कथेत आलेले आहे.

चारुता सागरांनी 'दर्शन' या कथेत आजपर्यंत उपेक्षित राहिलेल्या जोगतिणीचे खाजगी जीवन अगदी तपशिलतेने तसेच तटस्थतेने पण कलात्मक पद्धतीने मांडलेले आहे. या कथेतील 'पुतळा' ही नायिका मधल्या पिढीची जोगतीण आहे. शेवटच्या घटका ती मोजत आहे व आपल्या लाडक्या रूकीची ती वाट पाहत आहे. तिचे भक्तगण सभोवती जमलेले आहेत. आयुष्याच्या शेवटच्या घटकेत आपला संपूर्ण जीवनपट तिच्या डोळ्यांसमोर येतो.

त्यांच्या या कथेविषयी म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "माणसाचा तन्मयतेने शोध घेणे ही सागरांच्या साहित्याची रीत आहे. हा शोध घेणारे त्यांचे मन शांत, चिंतनमग्न व म्हणूनच कलावंताची तटस्थता सहज धारण करणारे असे झालेले आहे."^{१६}

पुतळाला तिची आई तुळसा देवीची माळ घालून जोगतीण म्हणून सोडते. त्यावेळी तिचे देवीबरोबर लग्न लावले जाते. देवीच्यावतीने लग्न लावणारा पुजारी रात्री शेजेच्या कार्यक्रमात सांगता करतो. दगडाखाली पाल सापडावी अशी पुतळाची त्या रात्री अवस्था होते. त्या दिवसापासून तिच्या आयुष्याला वेगळे वळण लागते.

गावातील मुले "देवीचे जितराब, बिनदाव्याचं जनावर कुठेही हिंडून आलं" (दर्शन, पृ. १२५) असे तिला पाहून हिणवू लागतात. राघू व बायनाच्या ताप्यात

पुतळा प्रवेश करते. या ताप्यांतील माणसांविषयी म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “या ताप्यातील माणसे आणि त्यांचे शरीरसंबंध सागरांनी इतक्या बारकाव्याने यथार्थपणे पण संयमाने वर्णन केले आहेत की या विषयाबद्दलचा इतका विदारक संयम मराठीत दुसरीकडे प्रयत्न करूनही आठवणे कठीण जावे.”^{१७}

ताप्यात तिच्यासमोर शरीरसंबंधाची विविध रूपे उघडी होऊ लागतात. ताप्यातील नागू धड पुरुष नाही व धड स्त्रीही नाही, तो तिच्या शरीराशी लगट करू लागतो. काही दिवसातच राघू मग बाळा पुतळाला जवळ करतात. आण्णू नावाचा तरणाबांड मांग त्यांच्या ताप्यात प्रवेश करतो. काही कारणांनी आण्णूला घेऊन ती ताप्यातून बाहेर पडते व स्वतःचा नवीन ताफा उभारते. तिला दिवस जातात. पण आण्णू हे आपले नाही म्हणून नाकारतो व कुणाचे असेल तिकडे जा म्हणून तिला सोडून देतो. साळगावच्या पुजारणीकडे जाऊन ती मोकळी होते. मग एका ताप्यात प्रवेश करते तेव्हापासून ती कोणत्याही पुरुषांशी लगट न करता सडीच राहते.

चारुता सागरांनी पुतळाच्या जीवनाची एकूणच जोगतिणीच्या जीवनाची कशाप्रकारे समाजात अवहेलना होते, हे या कथेतून मांडलेले आहे. पुतळाच्या जीवनातील हा भाग सहृदय जाणिवेने पण अभिजात संयमाने मांडलेला आहे. अशीच बारा-तेरा वर्षे निघून जातात. तुळसाईचा सांगावा येतो. तुळसाई मरताना तिला अनेक गोष्टी शिकविते. “भक्तानं विचारलेल्या प्रश्नाचं उत्तर कसं द्यायचं. भूतभविष्य कसं सांगायचं भविष्याला भूतकाळाचा दृष्टांत कसा द्यायचा. भक्ताच्या मनावर पकड कशी टाकायची.” (दर्शन, पृ.१३२)

भक्तांच्या प्रश्नांना उत्तर देणे, अंगारा देणे त्यामुळे तिच्या सांगण्याला, अंगान्याला गुण येऊ लागतो. शेवटी तिला हा सारा भोग वाटतो. आता हेच आयुष्य ती बारा वर्षांच्या रूकीकडे सोपविणार असते. तेच करणे तिला भाग

असते. तिचा दर्शन घेतलेला हात रूकीच्या गळ्यांपर्यंत जातो व तिथेच थांबतो. तो तसाच पुढे जाऊन देवीच्या पायावर पडते. एका घराची परंपरा संपते. घराण्याची मुक्ती घडते.

अशाप्रकारे चारुता सागरांनी जोगतिणीच्या वाट्याला येणाऱ्या वेदना, दुःख, अपमान याचे विदारक असे दर्शन घडविलेले आहे. शेवटी समाज अशा जोगतिणीकडे भावुकपणे कसे पाहतो याचेही चित्रण केलेले आहे.

चारुता सागरांच्या 'दर्शन' या कथेविषयी म.द. हातकणंगलेकर म्हणतात, "प्रत्येक बऱ्यावाईट अनुभवात केवळ माणूस शोधण्याचीच आस असली की लेखकाचे जीवनदर्शन आपोआप कोणती कलात्मक उंची गाठू शकते याची ही कथा म्हणजे एक उत्तम नमुना आहे."१८

७) भूक -

पिढीजात धंदा सोडून प्रामाणिकपणे जीवन जगणाऱ्या एका रामोशी कुटुंबाचे चित्रण चारुता सागर यांनी 'भूक' या कथेत केलेले आहे. एका सामान्य माणसासारखे समाजात प्रामाणिकपणे वावरता यावे म्हणून वडिलांपासून चालत आलेल्या दरोडा घालणे, खून करणे असा धंदा सोडून जगणाऱ्या बाबाजीची व त्याच्या कुटुंबाची समाजात कशी अवहेलना होते याचे चित्रण अत्यंत तरलतेने चारुता सागर यांनी केलेले आहे.

बाबाजीला तीन मुले आहेत. त्यापैकी गंगी व केऱ्या ही थोडी जाणती असलेली मुले आहेत. पावसाची राप सतत सुरू आहे. जवळच धनव्वा लहानाला थान पाजत आहे. भूकेने व्याकूळ झालेली गंगी एकसारखी आईला म्हणत असते, "भाकरी दे की ग?ऽ मला भूक लागलीया. पोटात काय हाय का आमच्या? बघ

किती भकाळी गेलंय?” (भूक, पृ.१३५) असाच केऱ्याही भुकेमुळे आईकडे सतत भाकरीची मागणी करीत असतो. पोरांच्याकडे पाहून धनव्वाच्या मनात येते, “चार दिवस झालं पोरांच्या पोटात अन्नाचा कण नाही. आपली ती कातडी तोडाय लागलेत. काय म्हणायचं त्यांस्नी?” (भूक, पृ.१३५)

धनव्वाला तिच्या फाटक्या-तुटक्या संसारामध्ये अनेकवेळा अशी उपासमारीची वेळ आलेली असते. पोरांच्या रडण्यामुळे धनव्वा बाबाजीला कुठंतरी पसाभर काही मिळते का पाहण्यास पाठवते. पण एकही त्याला पसाभर धान्य देण्यास तयार होत नाहीत. ज्या मोकाशीच्या मळ्यात दोघेही कामाला जात असत तेही त्यांना धान्य देण्यास नकार देतात. अशाप्रकारे प्रामाणिकपणे ज्यांच्याकडे काम केले आहे ते सर्वजण मदत करण्यास नकार देतात.

शेवटी नाईलाजास्तव बाबाजी आढ्याच्या पाख्याची कुन्हाड घेऊन तो बाहेर पडतो व मोकाशाच्या मळ्यात मक्याची कणसं आणण्यासाठी रात्रीच बाहेर पडतो. शेवटी कणसं घेऊन तो मळ्यातून बाहेर पडणार तोच ताटांचा आवाज होतो व राखणीला आलेले नामा, हऱ्या व त्यांचा कुत्रा टिप्या त्याच्या मागे लागतात. त्याला पकडले जाते. त्याचे वर्णन करताना लेखक म्हणतो, “दुसऱ्यानं पेकाट गवसलं. तिसरा अंगावर पडला. चौथ्यानं पायाची मोट बांधली आणि पाचव्यानं लाथाबुक्क्यांचा सपाटा लावला.” (भूक, पृ.१३७)

शेवटी त्याला चावडीत आणले जाते. धनव्वाला समजताच ती ही चावडीकडे धावते. चावडीत माणसांची गर्दी होते. पाटील चार थोबाडात देऊन शिव्या हासडतो व म्हणतो, “बांधा रं ह्याच्या हाताला काडण्या! न्या पोलिसठाण्यावर. हरामखोर चोरी करतोय! मी रिपोर्ट पाठवून देतोच.” (भूक, पृ.१४३) सगळेजण त्याच्याकडे एक चोर म्हणून पहात असतात. बाबाजी मात्र आपली अब्रू गेली म्हणून खाली मान घालून चालू लागतो.

अशाप्रकारे प्रामाणिकपणे जगू पाहणाऱ्या माणसाला समाज कशा पद्धतीने अपराध करण्यास भाग पाडतो व तोच समाज शेवटी त्याला शिक्षा देतो. एखाद्या कुटुंबावर ओढवलेल्या उपासमारीच्या वेळी मदत न करता हात लांब करणाऱ्या समाजाचे चित्रण चारुता सागर यांनी अत्यंत तरलतेने केलेले आहे.

चारुता सागर यांच्याविषयी अजित कुलकर्णी म्हणतात, “मराठी साहित्य विश्वात अंगभूत प्रतिभाशक्तीने वाचकांच्या मनाचा ठाव घेणारे कसदार साहित्यिक चारुता सागर यांनी कुठल्याही गोष्टीचा सोस धरला नाही. ग्रामीण भागातील दुःख, सुख, दारिद्र्य, यातना आपल्या लेखनीद्वारे मांडत साहित्यात वेगळेपण लक्षवेधी प्रभाव निर्माण केला. अंगभूत व निसर्गदत्त देणगी लाभलेल्या दादानी ग्रामीण भागातील सगळे टक्केटोमणे सहन करून तावून सुलाखून निघालेल्या वास्तवाचे चित्रण कथेत केले आहे.”^{१९}

‘ओझं’ व ‘नागीण’ या कथांचे वाङ्मयीन मूल्यमापन

व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांच्या कथांतील सामाजिक व नैतिक दृष्टिकोणाबरोबरच वाङ्मयीन मूल्यमापन करावयाचे आहे.

व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांच्या कथा वेगवेगळ्या वैशिष्ट्यांनी उदून दिसतात. त्यांच्या कथांतील वाङ्मयीन विशेष खालील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल.

१) निवेदन -

व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांनी ‘ओझं’ व ‘नागीण’ या कथासंग्रहात वास्तव जीवनाचे दर्शन घडविले आहे. काही कथांमध्ये ते आपले अनुभव सांगतात तर काही कथांमध्ये समाजातील व्यक्तींचा विचार मांडतात.

यामध्ये माडगूळकरांच्या 'रामा मैलाकुली', 'नामा मास्तर', 'शिदा चांभार', 'गणा महार', 'अखेर आकण्या घरी आला', 'पारधी' या कथांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे चारुता सागर यांच्या 'ढोलगं', 'वर्दी', 'निवाडा', 'राखण', 'भूक', 'दर्शन' या कथांचा समावेश होतो.

२) वातावरण निर्मिती -

कथेतील 'वातावरण' हा एक महत्त्वाचा घटक असतो. व्यंकटेश माडगूळकर आणि चारुता सागर यांनी आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण कथा हेतूसाठी आशयाला अनुरूप निर्मिती केली आहे. त्यामध्ये विविध प्रकारांनी आशय परिणामकारक बनविला आहे. माडगूळकर यांच्या 'ओझं' या कथेत वस्तीचे वर्णन या वातावरणातून होते. "उंच पुलाच्या पायाशी वसलेली ही वस्ती, एखाद्या भिंतीच्या आडोशाला बसलेल्या गलिच्छ डुकरिणीसारखी वाटत होती. सांडपाण्यात डुंबत बसलेल्या लेकरवाळ्या डुकरिणीसारखी." (ओझं, पृ.१२३)

चारुता सागर यांच्या 'वर्दी' या कथेतील पाऊस या वातावरणातून परिणामकारकतेने चित्रित झाला आहे. "पण रस्ता नदी झालेला जमीन समुद्र झालेली. सगळं पाणी रस्त्यावर., घरावर. थयथयतंय, नाचतंय, आभाळ गर्जून कोसळतंय." (वर्दी, पृ.६०)

सुधा जोशी म्हणतात, "कथेतील वातावरणानिर्मिती कथाकार केवळ पार्श्वपट म्हणून करित नसतो. विशिष्ट स्थळकाळाचे तपशील वास्तवदर्शी यथातथ्य किंवा वेधक असतात म्हणूनही त्यांची निवड होत असते, असे नाही. या निवडीमागे कथाकाराची तपशील योजलेले असतात. वातावरण हाही अशाप्रकारे कथार्थाच्या निर्मितीतील एक क्रियाशील घटक असतो."^{२०}

३) संवाद -

व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांनी आपल्या कथांतील संवादातून वेगवेगळ्या भावना प्रत्ययकारीरित्या व्यक्त करतात. या संवादांमुळे कथानक पुढे सरकते. त्या प्रवाहीपणा येतो. व्यक्तिरेखा अधिक स्पष्ट होतात. माडगूळकरांच्या 'देवा सटवा महार' या कथेतील पाटीलाचे वर्चस्व व देवाची अगतिकता अशाप्रकारे स्पष्ट झालेली आहे.

“आरं ए तराळ...” मध्ये त्यांनी एक-दोन झक्यास शिव्या हासडल्या...

“राजावानी बसून राहिला आहेस, लेका. त्या माणसांस्नी का तुज्या बानं हाका मारायच्या का?”

“जी, समद्यास्नी सांगून आलुया मगांच.”

“कथा करू नगस लई. समद्यांना म्होरं घालून घेऊन ये. सरकारी इनाम खाता, त्ये काय बापघरची पेंड म्हणून व्हयं, रं? चुकार कुठला, ऊठ !” (देवा सटवा महार, पृ. ८)

वरील संवादातून पाटलाची अरेरावी तसेच देवाची अगतिकता, पिळवणूक या सर्व गोष्टींचे दर्शन घडते.

चारुता सागर यांच्या 'नागीण' या कथासंग्रहातील 'भूक' या कथेतील नायक बाबजी व दुकानदाराचा संवादातून बाबाजीची गरिबी स्पष्ट होते.

“वासूदादा, लई न्हाई जी. उगं थोडंसं हाई एक पावलीभराचं. एवढी नड काढा. पुन्हा न्हाई बघा कधी भीड घालायचा.”

“चल, दुकानापुढं परत उभा राहून मागायला लाज नाही का वाटत? माणसानं थोडी का होईना, बाळगावी! सगळीच बोरीच्या झाडाला अडकवुनी! चल, पुढं हो.”

“न्हाई जी, असं म्हणू नका. पोरं उपाशी हायती. उगंच च्याच्या पाण्याबर का होईना, आतडी खरकाटी करावी म्हणतो.”

तो इतक्या कमालीच्या असाहाय्यतेनं म्हणाला, की त्याच्या चेहऱ्याकडे बघणाराला दयेऐवजी तिरस्कार वाटावा.

“आरं पहिलंच नेऊन कितींदी झालं? आमच्या तर काय घरात पिकतंय, असं फुकून टाकाय!”

“देतो जी. काय तर जोडवाजुडव करून देतो.”

“काय देतोयस, मर्दा!” तो तिरस्कारानं उद्गारला. (भूक, पृ. १३७)

वरील संवादातून बाबाजीची अगतिकता स्पष्ट होते त्याचप्रमाणे पोटासाठी मदत मागणारा बाबाजीचा व्यक्तिरेखा अधिक स्पष्ट होते.

४) व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांच्या कथेतील स्त्रिया -

माडगूळकरांच्या बहुतेक कथा या पुरुषप्रधान आहेत. असे असले तरीही त्यांनी आपल्या कथालेखनात स्त्रीपात्रांनाही प्राधान्य दिलेले आहे. ‘ओझं’ या कथासंग्रहामध्ये त्याची ‘वडरवाडीच्या वस्तीत’ या कथेतील ‘लक्ष्मी’ च्या भोवती संपूर्ण कथा आधारलेली आहे. त्याचप्रमाणे ‘ओझं’ ही कथा ‘लाडाबाई’ या स्त्रीपात्रावर आधारित आहे.

चारुता सागर यांच्या ‘नागीण’ या कथासंग्रहातील ‘ढोलगं’ या कथेतील ‘शेवंती’ ‘निवाडा’ या कथेतील धुरपा, ‘पुंगी’ या कथेतील खाला, ‘वाट’ या

कथेतील कावरी, 'दर्शन' या कथेतील पुतळा या सर्व स्त्रीपात्राभोवती या कथा आधारलेल्या आहेत.

अशाप्रकारे व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांनी स्त्रीपात्रांनाही आपल्या कथेत मोलाचे स्थान दिलेले आहे.

समारोप -

व्यंकटेश माडगूळकर आणि चारुता सागर हे मराठीतील संवेदनशील लेखक आहेत. माडगूळकर समाजाचे तपशिलाने चित्रण करतात. तर चारुता सागर आपल्या कथांतून समाजातील शोषितांचे अदभूत जग दाखवितात. दोघेही समाजातील सर्व स्तरांचे चित्रण करणारे मानवतावादी लेखक आहेत आणि नैतिक दृष्टिकोण असणारे अभिजात लेखक आहेत असे म्हणता येईल.

व्यंकटेश माडगूळकर व चारुता सागर यांच्या कथांचे वाङ्मयीन विशेषांचा विचार करताना खालील मुद्दे हाताशी लागले. निवेदन, वातावरणनिर्मिती, संवाद, त्यांच्या कथांतील स्त्रिया या सर्व विशेषांचा विचार या प्रकरणांत केला आहे.

संदर्भ

- १) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. २
- २) तत्रैव - पृ. १०
- ३) तत्रैव - पृ. १२
- ४) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद संपा.पवार गो.मा. प्रथमावृत्ती, १९८७, पृ. ३१
- ५) तत्रैव - पृ. ११
- ६) माडगूळकर, व्यंकटेश - 'ओझं', साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती प्रस्तावना. गो.मा.पवार

- ७) तत्रैव - पृ. १२७
- ८) तत्रैव - पृ. १७
- ९) चारुता सागर - 'नागीण', मॅजेस्टिक प्रकाशन,
मुंबई, तिसरी आवृत्ती, १९९१, पृ. ५७
- १०) टिळक, अविनाश - 'चारुता सागर - एक विलक्षण ताकदीचा
कथाकार'
दै.लोकमत, हॅलो सांगली, पृ. २
- ११) चारुता सागर - 'नागीण', मॅजेस्टिक प्रकाशन,
मुंबई, तिसरी आवृत्ती, १९९१, पृ. ६०
- १२) तत्रैव - पृ. ९२
- १३) तत्रैव - पृ. ९५, ९६
- १४) तत्रैव - पृ. ९६
- १५) तत्रैव - पृ. ११५
- १६) हातकणंगलेकर, म.द. - 'मराठी कथा: रूप आणि परिसर'
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
प्र.आ.१९८६, पृ. ११३
- १७) तत्रैव - पृ. १०७
- १८) तत्रैव - पृ. १०९
- १९) कुलकर्णी, अजित - 'मराठी साहित्याला पडलेले स्वप्न :
चारुतासागर',
दै. तरुण भारत, सांगली, पृ. ४
- २०) जोशी, सुधा - 'कथा: संकल्पना आणि समीक्षा'
मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ आणि
मौज प्रकाशनगृह, मुंबई
प्र.आ.२०००, पृ.२२